

Кириченко В.В. Наукова концептуалізація моделі становлення картини світу особистості у сучасному інформаційному суспільстві // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – К.: Видавництво «Фенікс», 2018 – С.75-94

УДК 159.9

НАУКОВА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ МОДЕЛІ СТАНОВЛЕННЯ КАРТИНИ СВІТУ ОСОБИСТОСТІ У СУЧАСНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Кириченко В.В.

У статті здійснено теоретико-методологічний аналіз проблеми становлення картини світу особистості у інформаційному суспільстві. Визначено основні механізми формування картини світу особистості у інформаційному середовищі. Стаття розкриває соціально-рольовий підхід до формування картини світу особистості. У результаті теоретичного аналізу проблеми було визначено, що основою картини світу людини є соціальний досвід колективної більшості «ми», який опосередковано пов'язаний з індивідуальним перцептивним досвідом особистості. Нами виокремлено когнітивні стратегії інтеграції знань у картину світу особистості, які ілюструють специфіку світосприйняття особистості у системі «ми» та «вони». Запропоновано стратегіально-типологічну модель становлення картини світу, яка відображає відмінності у інформаційній взаємодії особистості з соціальним середовищем.

Ключові слова: інформаційне суспільство, стратегія світосприйняття, індивідуальний досвід, соціальний досвід, картина світу, світогляд.

В статье осуществлен теоретико-методологический анализ проблемы конструирования картины мира личности в информационном обществе. Определены основные механизмы формирования картины мира личности в информационной среде. Статья раскрывает суть социально-ролевого подхода к формированию картины мира личности. В результате теоретического анализа проблемы было определено, что основой картины мира человека является социальный опыт коллективного большинства «мы», который косвенно связан с индивидуальным перцептивным опытом личности. Нами выделены когнитивные стратегии интеграции знаний в картину мира личности, иллюстрирующие специфику мировосприятия личности в системе «мы» и «они». Предложено стратегическую-типологическую модель становления картины мира, которая отражает различия информационного взаимодействия личности с социальной средой.

Ключевые слова: информационное общество, стратегия мировосприятия, индивидуальный опыт, социальный опыт, картина мира, мировоззрение.

The concept of «picture of the world» originated in the bosom of socio-cultural knowledge, within which they tried to conceptualize the person's perception of the surrounding world, including their own ideas about themselves in it. As a result of the theoretical analysis of the problem, it was determined that the basis of the picture of the human world is the social experience of the collective majority of «we», which is indirectly related to the individual perceptual experience of the individual. The information society has a well-developed network of information transmission that provides access to homogeneous information by all its members. The uniqueness of social relations in the information society is the domination of social experience in the form of accumulated knowledge over a purely perceptual experience of man. The article deals with theoretical and methodological analysis problem of the formation a picture of the world in the modern information society. Historical excursion into perspective is carried out, the main psychological peculiarities of formation the picture of the world in the informational (post-industrial society) are singled out. The research model formation a picture of the world, which constructs on the author's concept of interaction of the person with the information space, is presented. We identified the main strategies for creating a picture of the world of personality: segregation strategy, integration strategy, strategy of exclusion and strategy of inclusion. The main conclusions of our theoretical investigation are the design of a basic model for forming a picture of the world of personality in a role-based coordinate system.

Keywords: *information society, strategy perception of the world, individual experience, social experience, picture of the world, world outlook.*

Вступ. Сучасне суспільство за науковими концептуальними визначеннями науковців та громадських діячів, які розробляли цю проблематику, починаючи з середини ХХ ст, є суспільством знань (Д. Белл, Г.Деборг, Е. Тофлер, П. Друкер, М. Мак-Люен, З. Бжежинський, З. Бауман) [16,5,14,53,7,6]. Життєдіяльність особистості у ньому стає більш поліфонічною у сенсі необхідності адекватно реагувати на інформаційні потоки та координувати власну активність відповідно до тієї інформації, яку отримує особистість у процесі соціальної активності. Інформаційне суспільство має розвинену мережу передачі інформації, яка забезпечує доступ до однорідної інформації усім її членам. Унікальність суспільних взаємовідносин у інформаційному суспільстві полягає у домінуванні суспільного досвіду, у формі накопичених знань, над суто перцептивним досвідом людини; розширенням можливостей пізнання світу засобами телекомунікаційного зв'язку та обміну досвідом з іншими членами спільноти у глобальному масштабі. Обсяг та форми картини світу, на рівні індивідуальної та групової свідомості, у інформаційному суспільстві є дифузними та необмеженими конкретною культурою. Руйнується константність групового світосприйняття за рахунок розширення можливостей пізнання світу.

Вихідні передумови. Поняття «картина світу» зародилося у лоні суспільно-культурологічного знання, у межах якого намагалися

концептуалізувати уявлення людини про оточуючий світ, у тому числі власні уявлення про себе у ньому. В епоху відродження Леонардо да Вінчі розмірковував над моделлю світобудови і прийшов до висновку, що картина світу є суб'єктивним відображенням оточуючого світу, адже людина, як і художник, komponує світ з природного матеріалу, тому може штучно об'єднувати деякі елементи, відтинати зайве та змінювати композицію [23]. У «Монадології» (1714) Г. Лейбніца картина світу є дещо більшим за перцептивний досвід особистості як результат фізичного контакту зі світом та вміщує у собі і індивідуальні узагальнення суб'єкта про нього. Монада виступає рефлексією світу у свідомості людини, вона може бути неповною, частковою та не до кінця усвідомленою, проте світ у його індивідуальному значенні - це лише відображення певної її частини та представлення у формі цілісності. Фізичний світ неосяжний та безкінечний – суб'єктивний має завершену будову. Монада є живим (часто змінюваним), постійним дзеркалом світу, універсальним для всіх, що приводить Г. Лейбніца до думки про «монадну» будову колективної свідомості суспільства: єдиного віддзеркалення світу у свідомості членів суспільства.

У роботі «Час картини світу» (вид.1993) М. Хайдегера картина світу також трактується як суб'єктивне та далеке від оригіналу відображення світу, який оточує людину. Як і на полотні картини художник не може помістити усі елементи, що знаходяться у зоні його безпосереднього сприйняття, так і картина світу особистості є продуктом індивідуального відображення об'єктивної дійсності [42]. Час та обставини накладають свій відбиток на загальне полотно, а інколи вони зумовлюють і цілковиту переробку полотна. Картина світу не є поняттям тотожним поняттю світ, адже те, що не увійшло до картини світу, існує і поза ним, проте не відображається на загальному полотні. К. Ясперс («Психологія світоглядів», «Смисл і значення в історії») розглядав картину світу як спосіб індивідуалізації предметного зовнішнього світу, спосіб створення на основі зовнішнього світу власної внутрішньої його моделі (світу для себе) [48,47]. Масова картина світу існує як ресурс («велика майстерня») для створення світу внутрішнього, тому індивідуальні уявлення про світ є апріорі похідним від колективних уявлень, особливо, якщо брати до уваги не лише аспект колективності у авторстві картини світу, а й багатовікову історію її створення.

Об'єднуючою характеристикою картини світу представників різних національностей різного часово-просторового континууму є його завершеність. Для первісної людини світ закінчувався його печерою; у древньому Вавилоні вважали, що світ це велика гора, на захід від якого знаходиться сам Вавилон, а на схід безкрає море, що впирається у небо; древні народи Індії вважали, що світ – це великий плаский диск, який тримають чотири слони, розвернуті у різні боки, які у свою чергу стоять на велетенській черепаці. Картина світу – це універсум, який не може мати «сірих» та «чорних» плям. Колективна культурна активність прагне до універсалізму групового світосприйняття. Це відбувається шляхом опанування спільної знакової системи та використання однакових

культурних інформаційних фреймів (моделей сприймання). Картина світу може складатися лише з тих елементів культури, якими володіє людина, а отже бути не повною, спотвореною чи видозміненою. Примітним є акцентування уваги на семантичному значенні слова «картина», яке може досить опосередковано репрезентувати ту дійсність, яка надихнула художника до її створення. Гармонія функціонування картини світу забезпечується за рахунок спільного вірування людей у існування окремих її елементів. Наприклад, завдяки спільному віруванню первісних людей у надприродні сили (богів, духів-тотемів, потойбічні сили) зберігалось стійке уявлення про світ та закони його функціонування. (О. Шпенглер) [46].

На початку 50-х років ХХ ст. поняття «картина світу» трансформувалося у «відображення світу» у масовій чи індивідуальній психіці світу. М. Кірні у роботі «Теорії та методи дослідження картини світу» (1975) дає розгорнутий аналіз еволюції поняття у межах філософської антропології та культурології. На його думку, авторство поняття «картина світу» належить Раяну Редфілду, який дав його найбільш розгорнуту характеристику у роботі «Первісний світогляд» (1952), при цьому не вдаючись до конкретної операціоналізації поняття. Власне, він вперше прийшов до думки про те, що картина світу є утворенням колективної життєдіяльності людей, об'єднаних спільним культурним полем. «Картина світу – це світоглядні уявлення того чи іншого народу про світ, самого себе та діяльність у ньому» [57, С.34]. Вона є продуктом спільної інтерпретації групою людей колективного перцептивного досвіду, який базується на спільному понятійно-категорійному апараті та спільній системі цінностей. У концепції Р. Редфілда картина світу – це завершена структура з притаманними їй функціональними характеристиками, таким чином вона є завершеним імпліцитним утворенням, яке прагне до певної завершеності та логічної до визначеності. «Вона (картина світу) відрізняється від таких категорій як «етос» культури, спосіб мислення, національний характер. Якщо концепція національного характеру стосується перш за все уявлення про культуру з боку зовнішнього спостерігача, то «картина світу» навпаки вивчає погляд членів культури на зовнішній світ» [25]. У лоні масової свідомості картина світу має бути завершеною та до визначеною у тому розумінні, що основні властивості цього світу є зрозумілими і контрольованими. Вона використовується з метою координації активності та апперцепції буття у спільному часово-просторовому континуумі. Автор концепту «історична пам'ять» А. Асмана зазначає, що відображення оточуючої дійсності на рівні індивідуальності відбувається через призму історичного минулого, що накладає свій відбиток на загальну картину світу людини та соціального осередку загалом [4]. Історія у теперішньому її стані (назвемо його «стан на сьогодні») містить у собі маркери-ідентифікатори, які визначають пріоритет пізнання світу, встановлюють межі та окреслюють коло «своїх» і «чужих». Ретроспектива минулого вибудовує перспективу теперішнього та майбутнього. Історичні фігури (події минулого, історичні постаті), як називав їх А. Асмана, виконують інтегративно-комунікативну функцію спільноти, виражають групове

ставлення до явищ об'єктивної дійсності та виконують функцію групового інтегратора або сегрегатора.

У період постмодерну назріла необхідність диференціації картини світу на індивідуальну та групову, зокрема, як ми можемо зазначити, опираючись на роботи І. Хасана та Ж. Деріда, «картина світу» є утворенням не одиничним на рівні індивідуальної свідомості. Навколишній світ може відобразитися у тисячах полотен, складність яких відобразатиме рівень контекстуального занурення особистості в різноманітні його сфери [51,15]. У концепції інформаційного суспільства особливе місце відводиться методологічній концептуалізації феномену картини світу. У «Шок майбутнього» та «Третя хвиля» Е. Тофлер акцентує нашу увагу на феномені масовості картини світу, який у епоху мас-медійного продукування знань посилює свою впливовість на світоглядні переконання людини [38,39]. Зміст «фреймової» або «кліпової» картини світу зводиться до хаотичного вихоплювання певних проєкцій («стоп-кадрів»), з яких пересічна особистість формує індивідуальну модель оточуючої дійсності. Як і у епоху індустріального суспільства, зберігається значення суб'єктивної перцептивного досвіду, проте на перше місце виходить соціальна інтерпретація дійсності, встановлення соціально-прийнятної моделі аналізу та переробки отриманої інформації. В епоху інформаційного суспільства картина світу є узагальненим баченням колективного суб'єкта соціальних відносин, яке транслюється через локальну чи глобальну інформаційну мережу.

Психологічна концептуалізація феномену відображення у масовій чи індивідуальній свідомості оточуючого світу зустрічається у дослідженнях як «образ світу» (О.М. Леонтьєв) [24], «суб'єктивний семантичний простір» (Ч. Озгуд) [55], «система особистісних конструктів» (Дж. Келі) [52], «суб'єктивна картина світу» (Дж. Брунер) [8], «внутрішній світ людини» (Б.Г. Ананьєв) [2], «образ (праобраз) світу» (В.О. Моляко) [30], «когнітивна схема світу» (Ж. Піаже) [33], «мовна модель світу» (Е. Сепір, Ф. Боас) [11,35], «ментальна модель світу» (Дж. Лакоф, М. Джонсон) [21].

Як соціокультурне явище картина світу на рівні масової та індивідуальної свідомості виконує ряд адаптивно важливих функцій. По перше, вона стабілізує життєвий простір особистості, робить його розміреним та зрозумілим. Процес особистісного самоконструювання полягає у пошуку свого призначення, створеному на основі елементів культури світу. Це у свою чергу зумовило появу ролей у «світі для себе» та «світі для інших». І якщо модель світу на рівні колективної свідомості є досить стійкою, враховуючи зацікавленість у цьому держави як суб'єкта соціальних відносин, то внутрішній світ особистості функціонує відносно незалежно, що призводить до постійного динамічного оновлення картини світу суб'єкта соціальних відносин (А. Асмана, М.Хальбвакс) [44,4]. Також картина світу виконує функцію соціального та індивідуального інтерпретатора подій, явищ та феноменів. Оточуючий об'єктивний світ може бути незрозумілим для людини, проте його картина завжди повна, довизначена та психологічно безпечна (В.В. Кириченко, Г.В. Колошнанский) [17,20]. У роботі «Людина для себе. Дослідження

психологічних проблем етики» (1992) Е. Фромм зазначає, що світ у своїй сутності має бути для людини середовищем задоволення та любові. Центром світу виступає людина, у всій своїй індивідуальності та неповторності, а картина світу має відображати її унікальність, потреби та устремління [41]. Зміщення особистісного центру значимості призводить до руйнування системи світобудови. У індивідуальному вимірі імпліцитного уявлення особистості про світ і його будову суб'єкт залишається його центром, що відображає природне прагнення людини до торжества власної значимості, цінності та екзистенційної самопричинності.

На думку О.М. Леонтєва («Образ світу», 1983), кожен індивід має свою генетично та історично зумовлену картину світу, яка накладається на реальний перцептивний досвід особистості [24]. Згодом, усе, що знайшло своє відображення у смислового континуумі особистості, реорганізується у загальне смислове полотно. Таким чином «бачимо і чуємо» ми лише ті речі, які мають словесно-семантичні відповідники у нашій свідомості. Мова зберігає уявлення народу про світ та взаємозв'язки між його елементами, а також знання, накопичені у процесі колективної трудової діяльності та ставлення до продуктів матеріальної та духовної культури. Мова репрезентує смислову структуру колективного суб'єкта соціальних відносин (М. Хайдегер) [43]. Лише її поступове освоєння дає можливість людині розуміти «текст» і «контекст» повідомлення, який освоюється у ході соціалізації (В. Гумбольдт, Й. Вайсберг, Б. Уорф) [13,10,40]. У процесі вікового розвитку, суб'єкт соціальних відносин оволодіває можливістю глибшого сприйняття та розуміння інформаційного повідомлення. У роботі «Істина і метод» (1960) Г.Г. Гадамер постулює наступне твердження: пізнання людиною світу не може бути універсальним, контекст інформації, яку отримує людина з навколишнього середовища, розгортається у естетичній, історичній та мовній площині [12].

У концепції творчого поетичного світосприйняття В.О. Моляко мистецтво є абсолютним інструментом конструювання світу [29]. Культурний та естетичний розвиток людини пов'язаний з формуванням здатності до творчого світосприйняття. У будь-який момент вона повинна бути готова осмислити та зрозуміти світ, створений за образом та подобою «іншого» як словесно-поетичне полотно. На думку В.О. Моляко, загальна детермінація побудови образів світосприйняття обумовлена трьома основними блоками: стратегіальною обумовленістю реагування на оточуючий світ; тактичною готовністю суб'єкта до вирішення життєвих та професійних проблем (завдань, ситуацій), які формуються у процесі соціалізації та ситуативно-оперативна готовність до сприйняття нової інформації, нових предметів, людей, явищ [28]. Пізнання світу, словом, є основою того, що відрізняє нас від світу тварин та робить людину – людиною, з людським обличчям. У слові розмовному, науковому, поетичному людина реалізує свої душевні переживання, їх характер та достаток свідчать про багатство душі, або її бідність, обмеженість чи «хворобливість» [18]. Поезія виконує функцію естетичного словесного полотна, яке відображає усе багатство і повноту сприйняття світу. «У душевному житті

людини, як це змогли найкраще показати японські поети – автори танка і хоку, подією може бути навіть сплеск води, помічена серед трав квітка, спів зозулі, незначний жест коханої людини, тому що кожен момент може бути навантажений ядерною енергією смислу життя і смерті, любові та ненависті, сліз та сміху...» (В.О. Моляко) [30, с.9]. Розуміння поезії, мистецтва та здатність творити – є вершиною гармонії людини, яка не лише перетворює а й відчуває світ. В.О. Моляко вважає мистецтво засобом «зцілення» душі, основою духовності людини. У процесі соціалізації людина вчиться не лише взаємодіяти з навколишнім середовищем у процесі спільної діяльності та спілкування, вона вчиться пізнавати світ на емоційному рівні. Таким чином паралельно з розумовим розвитком відбувається емоційний розвиток суб'єкта соціальних відносин. Однак проблемою залишається те, що світ насичується знаннями, які допомагають пізнавати світ, і все менше залишається знань, які вчать цей світ відчувати [29]. Розвиток творчого поетичного світосприйняття дає можливість суб'єкту соціальних відносин перебувати у «спів-переживанні» зі світом, а тому плин життя насичується яскравими життєвими подіями, святковістю та буденністю, яка адекватно сприймається, та, що головне, адекватно переживається людиною [28].

Мета роботи. У статті проводиться теоретико-методологічний аналіз проблеми становлення картини світу у сучасному інформаційному суспільстві. Здійснюється історичний екскурс у проблематику, виокремлюються основні психологічні особливості формування картини світу у інформаційному (постіндустріальному) суспільстві. Представлено дослідницьку модель формування картини світу, яка побудована на авторській концепції взаємодії особистості з інформаційним простором.

Виклад основного матеріалу дослідження. Картина світу – це узагальнене уявлення групи людей, які об'єднані спільним інформаційним та культурним простором, про оточуючий світ, закономірності його функціонування, інших членів спільноти та самого себе. У сучасному інформаційному суспільстві імпліцитні уявлення особистості про оточуючий світ не є сумою уявлень групи загалом. Для того, щоб виробити більш-менш стійке уявлення про якусь з частин соціально-психологічної реальності група має здійснювати постійну комунікацію у режимі реального часу (на момент виникнення явища). У інших випадках, можуть виникати проблеми з об'єктивністю та колективністю виробленої думки чи уявлення про щось. Громадська думка, від самого початку існування, як колективна форма психічної діяльності, не була продуктом власне колективного обговорення будь-чого. Основою громадської думки є ставлення до вже готового елемента картини світу і розповсюдження цього ставлення на більшість членів спільноти.

Основою картини світу особистості є досвід, який вона отримує з навколишнього середовища, у процесі взаємодії зі світом. Не усе, з чим контактує особистість, заходить відображенням у її свідомості, тому картина світу є результатом не того, що було (відбувалося) в житті людини, а тим, що залишилося після взаємодії ним. У кожному конкретному випадку людина

самостійно вирішує, яким чином події та явища, що опинилися у полі її сприйняття чи у яких вона брала безпосередню участь, увійдуть у її картину світу. Проблемою сучасного інформаційного суспільства є накопичення знань, які не стосуються її безпосереднього досвіду. Загальна масова часка його в масиві інформації збільшується з геометричною прогресією, що так чи інакше знаходить своє відображення у картині світу пересічної особистості, яка інтегрована у глобальну чи локальну інформаційну мережу.

У процесі ущільнення інформаційного поля, у результаті щоденного продукування інформації, людина потрапляє в умови штучної інформатизації. Суспільство штучно створює умови примусового включення у його інформаційний контент, який формує певне уявлення в особистості про події та явища, що відбуваються навколо неї. Частка індивідуального перцептивного досвіду, який формується у процесі сприйняття об'єктивної реальності за допомогою основних сенсорних органів особистості та колективного досвіду, зміщена на користь останнього. Досвід колективного суб'єкту соціальних відносин є домінуючим та основним у процесі становлення картини світу пересічної особистості. Порівнюючи етимологію поняття картина світу з нашими концептуальними уявленнями, ми прийшли до висновку, що картина світу особистості в інформаційному суспільстві є репродукцією частини загального полотна світу загалом. **Суб'єктивна картина світу є не відображенням об'єктивної реальності як такої, а «відображенням деякого відображення».**

Іншою методологічною та теоретичною дилемою для нас стало виокремлення еталонної моделі світу, яку пересічна особистість вважає достовірною та на основі якої вона конструює власну модель світобудови. Опираючись на більш пізні дослідження цієї проблеми, проаналізовані нами у попередніх розділах, ми не можемо орієнтуватися на «універсальну картину світу» як таку. В силу стрімкої інформатизації та розвитку телекомунікаційної мережі, будь-яка людина має можливість отримувати знання, які були отримані у результаті інформаційної діяльності різних культурних осередків. У межах глобального інформаційного простору існує не одна картина світу а ціла картинна галерея, яка містить полотна різних епох, мистецьких напрямків та авторів. Загальносвітова інформаційна поліфонія унеможливорює існування єдиної універсальної моделі світу. Лише у випадках культурної чи політичної ізоляції можливі випадки приведення загальногрупового сприйняття до певного еталону, який може суттєво дисонувати з об'єктивною реальністю¹.

Особистість в інформаційному просторі існує в контекстуальному континуумі «Ми». Основна мета соціалізації полягає у встановленні стійких зв'язків з основними інформаційними джерелами, які через прямі чи опосередковані інформаційні інтервенції будуть підтримувати соціально-прийнятну та психологічно безпечну картину світу. З метою збереження

¹ Пересічні жителі Північної Кореї, які не мали досвіду перебування за кордоном, до цього часу вірять у те, що їх країна є найбільш процвітаючою країною у світі. Вони вперше висадилися на місяць та виграли Чемпіонат світу з футболу. Також їх лідер Кім Чен Ин винайшов гамбургер, поборов карликовість та володіє магічними властивостями (за матеріалами lifter.com.ua).

орієнтації у соціальному середовищі та інформаційному контенті, пересічна особистість здійснює постійний моніторинг групової більшості (як носія досвіду «Ми») та власної рольової позиції у межах конкретної ситуації. Пересічна особистість прагне до послідовної ідентифікації себе з груповою більшістю. У попередніх наших дослідженнях ми виявили, що пересічна молодь у процесі політичного вибору орієнтується на те, що підтримує більшість представників молоді (Кириченко В.В.) [19]. Ми виявили, що залежно від того, хто на рівні інформації, яку розповсюджували серед представників молоді є «більшістю» (конкретна політична сила) того і підтримували досліджувані. Послідовна ідентифікація полягає в ототожненні особистості, в конкретній рольовій позиції, з групою загалом. Особистість, яка ідентифікує себе як «українець» схиляється до групової більшості «українці», «лікар» з «лікарями» тощо. Підтримка більшості налаштовує на прийняття усталеної картини світу цієї групи людей: у момент ідентифікації особистість має думати та сприймати як типовий представник більшості. Таким чином у процесі інформаційної діяльності (сприйняті, переробці, отриманні інформації) пересічна людина має знайти відповідь на три основні питання: «хто я?», «хто ми?» та «хто вони?» (рис.1). Образ «вони» є вирішальним у процесі конструювання картини світу, і, опираючись на класичні праці Б.Ф. Поршнєва («Про початок людської історії» (1979), «Соціальна психологія та історія» (1974 та повне видання 2006)), ми вважаємо, що вироблення світоглядних протиставлень є мало не основним механізмом конструювання групової картини світу. Процес інтеграції на основі ідентифікації починається з появи певної спільноти, яка відрізняється від «більшості» за рядом характеристик: расових, етнічних, соціокультурних тощо. «Думати не як вони і бачити світ по іншому» – це закономірний процес соціокультурного розвитку. На кожному рівні ідентифікації існує своя система протиставлення «ми»-«вони», тому на рівні індивідуальної свідомості зберігається чітка диференціація того, яким світ бачать представники спільнот, членом (або заручником) яких ми є.

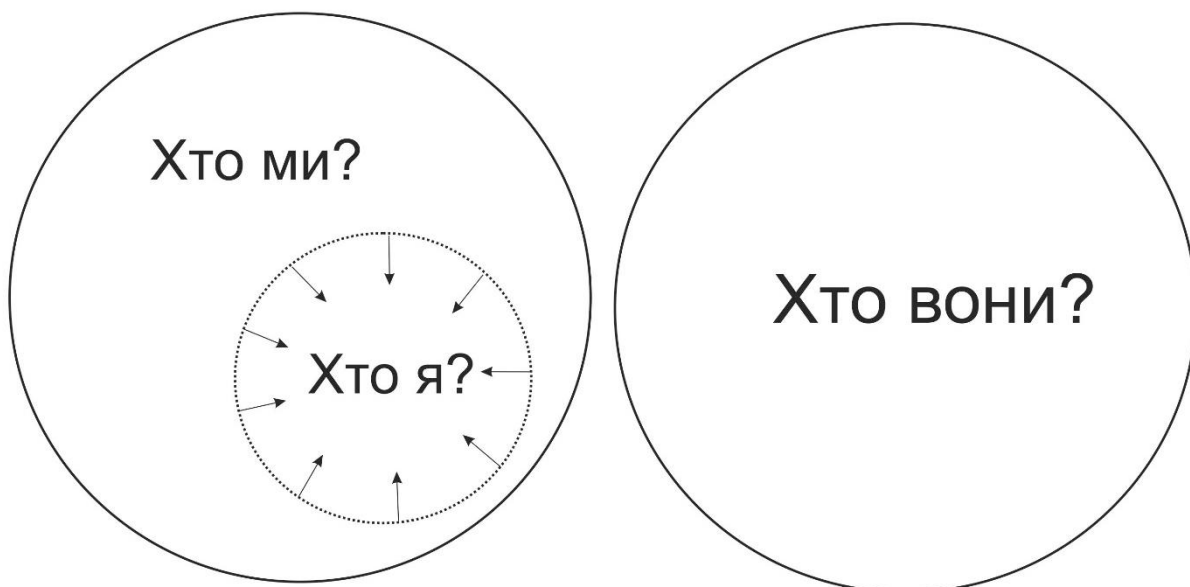

Рис.1. Графічне представлення процесу соціальної ідентифікації як механізму формування картини світу особистості

Опираючись на концептуальні погляди С. Московічі, ми схилиємося до думки, що структуру колективної рольової матриці утворюють три групи ролей: ролі, пов'язані з біопсихічними властивостями особистості, соціальні ролі та індивідуальні [31]. У процесі соціальної перцепції колективного чи індивідуального суб'єкта інформаційних відносин, пересічна людина здійснює процес рольової ідентифікації себе та мовця – суб'єкта, який здійснює інформування, відповідаючи на питання «хто я?» у певний момент, (у вимірі соціальної ситуації) та «хто мовець?» і у яких «я» («ми») з ним стосунках. Розподіл ролей дає можливість суб'єкту соціальних відносин налаштуватися на процес сприйняття інформації, визначитися зі стратегією інтеграції знань в його індивідуальну картину світу. Для пересічної особистості однаково важливими є як інформаційний зміст, який транслює медіа мережа, так і те, хто його транслює² (М. Полані). З психологічної точки зору, будь-яка інформація «має обличчя» і залежно від того, хто її поширює, буде відбуватися наступний процес її сприйняття: від абсолютного заперечення до повного, беззаперечного прийняття. Довіра до інформації є одним з основних психологічних атрибутів, який може накладати суб'єктивне забарвлення на інші її властивості: цінність, об'єктивність, доступність, новизну, актуальність тощо. Психологічна інтермодальність зв'язків суб'єкта соціальних відносин з інформаційним середовищем забезпечує сприйняття інформації з різних джерел, які мають різний ступінь довіри, проте забезпечують постійний зв'язок з соціальним середовищем та допомагають оперативно реагувати на зміни у ньому [34].

У процесі життя та на різних етапах соціально-вікового розвитку ролі індивідуального значення та ролі, які пропонує виконувати соціальне середовище, змінюють свою особистісну вагу. У своїй єдності вони утворюють складну особистісну матрицю рольової репрезентації особистості – систему диспозиційних та ситуативних ролей. Типологія рольових репрезентацій особистості С. Московічі відображає певним чином логіку еволюції суспільного бачення можливості репрезентації особистості у системі соціальних відносин: від слідування соціальним очікуванням, які пов'язані з тілесною конституцією до можливості особистісного самоконструювання у індивідуальній системі координат («Машина, що створює богів» (1998)). В сучасну епоху на зміну «людині віруючій» (*homo credens*) приходять «людина символічна» (*homo symbolicus*), тому світ стає не площиною існування, а – площиною трансформації, яка детермінується суспільством, і світ у цьому процесі є ресурсом. Соціум – це машина, яка створює богів – людей, які

² В умовах соціальних загострень, військової агресії пересічна людина, як ніколи, відчуває потребу у інформації, яка сприятиме підтримці позитивної картини світу і навпаки, будь-яка інформація, яка «наближує кінець», буде діяти гірше фізичної зброї. Під час Другої Світової війни голос та мистецькі здібності *Юрія Борисовича Левітана* виявилися могутньою зброєю у інформаційному протистоянні гітлерівської Німеччини та Радянського Союзу, лише йому було довірено повідомляти інформацію з фронтів про перемоги армії та інші успіхи у боротьбі з агресором, які надихали на боротьбу населення окупованих районів. Не дарма, А.Гітлер оголосив Левітана ворогом №1 та призначив за його «голову» винагороду 250 тисяч марок.

створені за власним образом. Інформаційне середовище є у першу чергу середовищем формування загально прийнятої системи цінностей (Шабунова А.О.) [45]. Щоденно канали інформації передають нам уявлення про те, що за ілюстрованими актами вчинків пересічних людей (героїв новин, телешоу, серіалів) лежать високоморальні, ідеологічно досконалі та суспільно-прийнятні мотиви. Звичайні буденні акти, які реалізують наші індивідуальні егоїстичні прагнення, у медіа-середовищі перетворюються на вчинки «героїзму», «патріотизму», «новаторства», «самовіддачі». Реальні події та факти, які ми безпосередньо сприймаємо, може бути по іншому (у відповідності до загально-прийнятої системи цінностей) відображено у інформаційному полі суспільства. В силу того, що кількість «живих свідків» подій та явищ завжди менше тої аудиторії, яка контактує з інформаційним контентом, що їх описує і інтерпретує, у суспільстві загальноприйнятою вважається та картина явища, що транслюється медіа мережею. Поодинокі критичні заперечення окремих членів спільноти, які вважають (і мають на це об'єктивні підстави), що події та явища розвивалися «по-іншому» розчинюються у загальному галасі багатоголосого ефіру трансляції засобів масової інформації.

Визначивши для себе пріоритетні ролі, або під тиском соціальних очікувань (як, наприклад, у сьогоднішній Україні можна не бути українцем, або у сучасній Росії – росіянином), пересічна особистість змушена переймати основну модель картини світу групи, з якою вона себе ідентифікує. Ми виокремлюємо два типи протиставлень, які використовуються пересічною особистістю у процесі реконструкції картини світу:

- *прямі протиставлення* – вибудовуються на основі усвідомлення загальногрупового ставлення спільноти до певного явища та існуванні відмінності в картині світу «вони» («Ми вважаємо так, а вони думають по іншому»);

- *зворотні протиставлення* – є результатом усвідомлення позиції «вони» з приводу певного явища та пошуку власного уявлення про нього, яке має йому протиставлятися («Вони притримуються такої позиції, а у нас повинна бути своя»).

Ми дійшли висновку, що на рівні індивідуальної свідомості, як показали результати досліджень, існують одночасно декілька картин світу, поява яких детермінована особливостями соціальної ідентифікації особистості. У межах кожної рольової позиції, яка передбачає усвідомлення «групової більшості» функціонують різні психосемантичні моделі світу, які можуть функціонувати незалежно одна від одної. У процесі соціального становлення відбувається становлення картини світу особистості – внутрішнього імпліцитного уявлення про світ та його закономірності, яке формується на основі групової картини світу. Групова картина світу – це узагальнене уявлення про світ як цілісність серед усіх представників соціокультурного осередку. Індивідуальна картина світу є лише частковою репрезентацією загальногрупової, вона відображає індивідуальну історію життєдіяльності особистості, спосіб взаємодії зі світом та

іншими суб'єктами соціальних відносин, а також певну модель інтеграції соціального групового досвіду в індивідуальну свідомість.

Стратегії становлення картини світу особистості в сучасному інформаційному просторі. Спосіб пізнання світу та інтеграції отриманого у процесі соціальної взаємодії залежить від рольової позиції суб'єкта соціальних відносин та його ідентифікації з адресатом. Цілісна картина світу особистості у інформаційному суспільстві формується у континуумі «ми-вони» та складається з окремих елементів, які формуються у результаті взаємодії з певною частиною соціального середовища. Перебуваючи на рівні ситуації у певній системі стосунків з суб'єктом мовлення, відбувається вибір способу реконструювання зовнішньої об'єктивної дійсності, який оформлюється на рівні когнітивних процесів та поведінкових актів у вигляді життєвої стратегії пізнання світу (Рис.2). К.О. Абульханова-Славська вважає, що «стратегія життя у широкому її розумінні – це принципова, реалізована у різних життєвих умовах, обставинах, здатність особистості до синтезу своєї індивідуальності з умовами життя, до її відтворення та розвитку» [1, с.245]. Картина світу, яку ми приймаємо за основу та вважаємо об'єктивною, є відображенням зовнішньої реальності, яке відповідає нашій індивідуальній природі (Г.М. Андреева,) [3]. Це дає можливість перебувати особистості у певному гомеостазі з середовищем, відчувати певну константність світу, розуміти закономірності його функціонування. У межах школи творчої конструкторології академіка В.О. Моляко, пізнання світу відбувається у процесі творчої реконструкції зовнішнього об'єктивного світу [27,26]. Стратегіальна організація творчого поетичного світосприйняття є іманентною властивістю психічно здорової та благополучної особистості; здатність до творчості є тією сутнісною характеристикою особистості, яка показує глибину пізнання світу та спосіб взаємодії з ним. Здатність до творчості відображає здатність до гармонійного, повного та цілісного пізнання світу, проте не заперечується можливість певної індивідуальної пасивності у процесі світосприйняття, яка з розряду виключення переходить у сучасному інформаційному суспільстві у статистичну закономірність.

У межах нашого дослідження, ми пропонуємо наступну типологію стратегій становлення картини світу особистості у інформаційному суспільстві, яка базується на соціально-рольовому підході вивчення особистості. Його основою є вивчення системи рольових ідентифікацій, які формуються у пересічній особистості у процесі соціального становлення та їх констеляція з іншими рольовими диспозиціями. Змістова та ціннісна суть відображення оточуючого світу у свідомості пересічної людини залежить від того, ким у даний момент є суб'єкт – «Я», то для нього є групова більшість «Ми» та у яких стосунках ця більшість перебуває зі спільнотою «Вони». Таким чином, ми пропонуємо чотири основні стратегії становлення картини світу особистості: стратегію сегрегації, ексклюзії, інтеграції та інклюзії.

Стратегія сегрегації. Використовується у рольовій системі, де спільнота «ми» чітко протиставляється груповому об'єднанню «вони». Це уявлення про

світ та його закономірності, які притаманні групі осіб, що чітко диференціюють себе від певної групи осіб. Сегрегація – це процес відокремлення групи осіб на основі расових, етнічних, соціокультурних чи інших соціально-психологічних та психофізіологічних показників. У картині світу групи, яка виступає ініціатором процесу сегрегації, позиція «ми» є статусно домінуючою, що робить їх модель світу елітарною та повноцінною. Елементи світу «ми» є досконалыми та відміним від світу у системі «вони». Відбувається чітке протиставлення світів «Я» та «Ми» світу «Вони». Стратегія сегрегації передбачає чітке соціокультурне окреслення образу спільноти, якій відбувається протиставлення. Тобто спільнота «вони» – це конкретна група людей (національність, раса, стать, професійний осередок), які є антиподом по відношенню до спільноти «ми». Наприклад, можна ідентифікуючи себе «українцем» чітко диференціювати «росіян» та на основі цієї ідентифікаційної ознаки протиставляти свою модель світу (у будь-якій версії) тій, якої притримуються представники відокремленої спільноти. Основна когнітивна установка особистості у процесі конструювання світу на основі соціальної сегрегації є «бачити світ не як вони». В наших ранніх роботах ми визначаємо сегрегацію як один з основних механізмів організації матричного суспільства, яке обмежене колом суспільно-необхідних ролей та вимагає світоглядної (ідеологічної) єдності між різними рольовими репрезентаціями особистості у соціальному середовищі. Тобто у системі ролей, які виконує індивід, має бути спільна світоглядно-ціннісна основа, яка так чи інакше, репрезентована у різних площинах загальної картини світу.

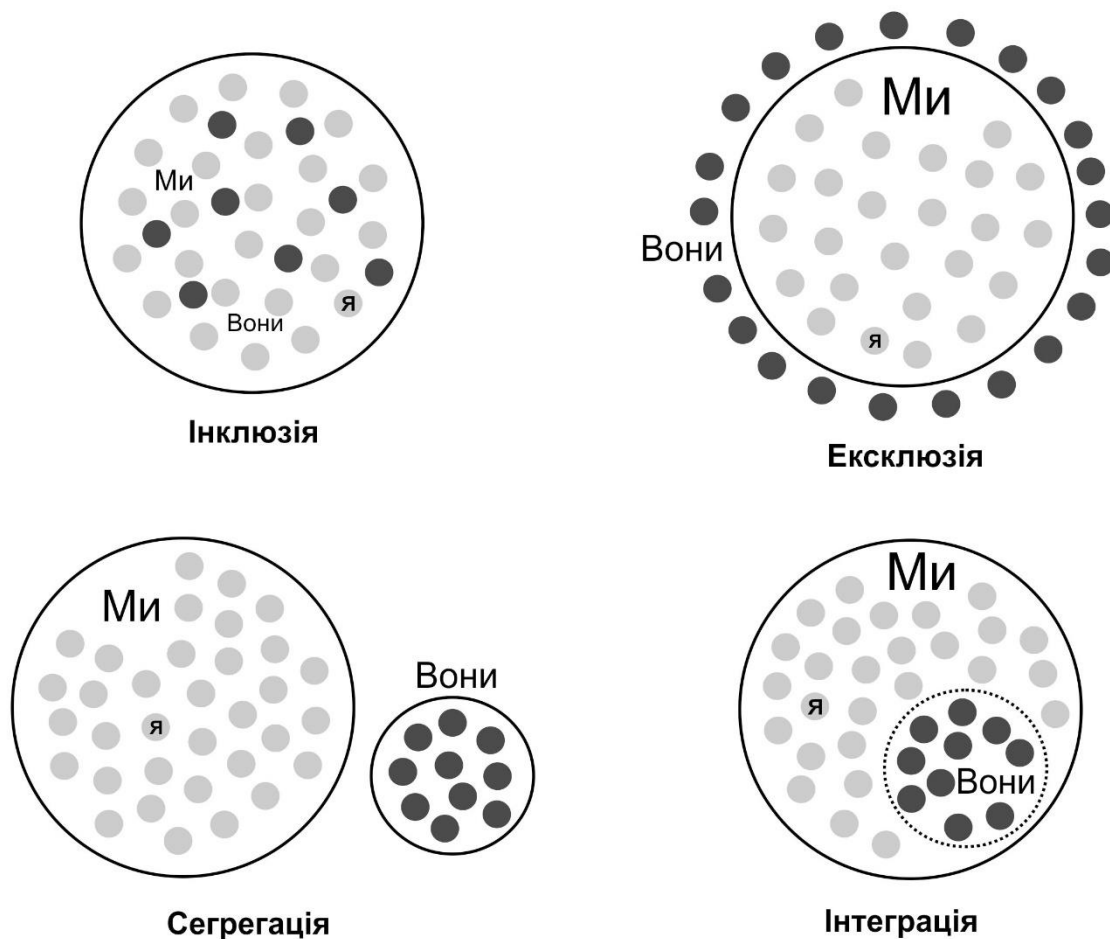

Рис.2. Стратегії становлення картини світу у інформаційному суспільстві

Стратегія ексклюзії передбачає відокремлення отриманого досвіду у вигляді знань, який належить колективному суб'єкту «вони» від іншого досвіду. Відмінність від стратегії сегрегації полягає у зменшенні рівня групової конфронтації по відношенню до носіїв досвіду «вони». На рівні групового сприйняття картина світу та її змістове наповнення у вигляді знань, яке відрізняється від соціально-прийнятної моделі, ігнорується, а її значимість та можлива доцільність знецінюється. На рівні групової свідомості «ми» знання, які не належать їх системі світоглядно-ціннісних уявлень не сприймаються, проте визнається їх існування як щось знеособлене. Якщо у системі «ми» знання мають свого індивідуального чи колективного суб'єкта походження, то у системі «інші» вони його не мають, а, отже, унеможлиблюється взаємодія з досвідом та діалог з мовцем. Основне завдання стратегії ексклюзії – показати, що є «нашим» - знання, досвід, моделі сприймання, система інтерпретацій, а усе інше, яке не пройшло групового маркування на відповідність у ціннісно-смісловій системі координат усталеної картини світу, апріорі стає частиною досвіду «інших».

Стратегія інтеграції використовується у системі рольової ідентифікації, де спільнота «вони» є певною підмножиною групового об'єднання «вони». На рівні культури це існування субкультур, на рівні групи це може бути неформальна її частина, які, хоча і виступають, певним чином, як

соціокультурний антагоніст, проте у своїй ціннісно-смісловій основі зберігають цілісність. Основа картини світу має своє ціннісне ядро, яке формує однорідне ставлення до усіх елементів, що входять до її структури. Певні відмінності можливі лише у тих частинах картини світу, які знаходяться на периферії та не є принциповими. Стратегія інтеграції використовується представниками елітарної культури, яка намагається поглинути та розчинити у собі інші, менш захищені, формування. Групова меншість «вони» зберігає свою цілісність проте здебільшого розчиняється у колективній більшості «вони». Основною стратегією інтеграції є пошук спільних центральних світоглядних паралелей та точок дотику, проте зберігається атрибуція – «вони», які існують з метою посилення ідентифікації та інтеграції у середині «ми». Носіями досвіду «ми» є групові об'єднання, які є менш чисельно представленими та не можуть здійснювати культурну експансію на рівні групового потенціалу «ми». Наприклад, у Радянському Союзі, описовий прикметник «радянський» мав більш узагальнюючу характеристику ніж національність, професія, стать. Закономірним було приписування цього атрибуту усьому, що мало соціальне схвалення та дозволялося системою державної номенклатури і навпаки використовували прикметники «буржуазний, капіталістичний» у випадках опису соціально-негативних явищ, фактів, подій. Це можуть бути, наприклад, національні меншини, ЛГБТ спільноти, ліворадикальні політичні сили, які мають меншість і суттєві розходження базової моделі світу, проте на рівні загальногрупової організації чи перед небезпекою потужного ворога, вони вдаються до пошуку інтегруючих знань та спільних ціннісно-сміслових позицій у картині світу.

Стратегія інклюзії є найбільш плюралістичною та особистісно спрямованою, вона позбавляє соціальних обмежень та дозволяє інтегрувати у індивідуальну картину світу знання. Загальні теоретико-методологічні основи ідеї інклюзивного суспільства були закладені у роботах зарубіжних психологів Дж. Повела, П. Мітлера, Р. Річардсона, Ф.Фейнера, І. Секрет, Г. Томаса, які першими, починаючи з 80-х років ХХ ст., почали окреслювати принципи функціонування інклюзивного суспільства (як називав його Дж. Повел – суспільства «соціальної справедливості») [56,50,54,58,59,60]. Принципи, за якими воно функціонує, дають можливість кожному члену спільноти бути включеним у систему соціальних зв'язків, виконуючи суспільно необхідні види діяльності та реалізувати власні потреби. Філософія інклюзивного суспільства базується на розумінні існування відмінностей між людьми, які у системі налагодженого взаємообміну допомагають вирішувати проблеми, працювати над проектами, налагоджувати стосунки, будувати спільне майбутнє. У деяких ситуаціях, які ми розв'язуємо у повсякденному житті разом з іншими членами спільноти, гендерна, релігійна, національно-етнічна, професійна рольова позиції не впливають на їх позитивний розв'язок. Наприклад, людина, яка знаходиться у палаючому будинку, не розраховує на те, що її має врятувати християнин чоловічої статі, який розмовляє російською мовою. У цей момент важливим є те, що той, хто витягне її з вогняного полону буде – рятувальником.

Інклюзивне суспільство сконструйоване з того розрахунку, що кожен з нас має можливість бути корисним, виконуючи набір просоціальних ролей, зберігаючи можливість реалізовувати і інші рольові позиції, які мають індивідуальне значення. Інклюзивна стратегія формування картини світу полягає у прийнятті позиції «вони» на рівні з «ми», причому вона не передбачає світоглядної конфронтації та зумовлює взаємодоповнення, збагачення картини світу один одного. Базова модель світу, якою керуються члени інклюзивної спільноти, складається з безлічі картин світу, які підпорядковуються загальній системі цінностей, ідеї рівності усіх, а, отже, гарантує право на існування альтернативних моделей сприймання дійсності, можливі відмінності у інтерпретації подій та явищ, які відбуваються у межах культурного простору. Суб'єкти соціальних відносин, які використовують інклюзивну модель конструювання картини світу, у процесі якого відбувається її становлення, мають більший ресурсний потенціал для розвитку, оскільки ідентифікація мовця відбувається з огляду на його рольову доцільність у конкретний момент взаємодії. Рольове різноманіття є основою більш ефективної соціальної життєздатності. Для вирішення окремих проблем, навіть глобального суспільного характеру, може знадобитися людина, яка є носієм досить своєрідних особистісних ролей, які в соціально-стратифікованому суспільстві просто не можуть з'явитися. Кожен член спільноти є носієм унікального досвіду та унікальних властивостей; їх суспільна необхідність залежить не від номенклатурного ставлення до окремих верст населення, які з'являються як спроба уніфікувати групу(и) осіб за певною ознакою, а від ситуації, в якій вони знаходяться. З найбільш трагічних сторінок нашої історії долі, зокрема кримських татар, євреїв, під час Другої Світової Війни, ілюструється згубність соціальної поляризації для суспільного прогресу. Виявилось, що загинули та були розстріляні не лише «вороги народу», але й видатні інженери, художники, архітектори, військові, та ті, хто могли зробити значний вклад в розвиток того суспільства, яке їх знищило.

Стратегіальна організація світосприйняття обумовлює індивідуально-психологічні властивості особистості (когнітивний потенціал) та соціокультурні властивості середовища. Середовище є визначальним у процесі становлення картини світу, проте дифузність її учасників змінює рамки його функціонування та воно збільшується під натиском глобалізаційних процесів. Глобалізація світової спільноти призвела до усвідомлення необхідності спільного існування, налагодження спільної діяльності і розуміння, на рівні міжкультурного діалогу, неможливості подальшого існування в умовах державної чи культурної ізоляції. У сучасному інформаційному суспільстві картина світу пересічної особистості формується з елементів транскультури, яка властива людській спільноті загалом. Сучасні засоби масової комунікації забезпечують доступ до глобального суспільного досвіду.

Висновки. У межах роботи ми здійснили теоретико-методологічний аналіз проблеми становлення картини світу у сучасному інформаційному просторі. Визначили основні стратегії становлення картини світу особистості:

стратегія сегрегації, стратегія інтеграції, стратегія ексклюзії та стратегія інклюзії. До основних висновків нашої теоретичної розвідки належить конструювання базової моделі формування картини світу особистості у рольовій системі координат. У перспективи нашого дослідження входить емпірична операціоналізація моделі становлення картини світу особистості.

Література

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : «Мысль», 1991. – 158 с.
2. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев – СПб.: Питер, 2001. – 288 с.
3. Андреева Г. М. Психология социального познания / Г. М. Андреева. – М. : Аспект Пресс, 1997. – 239 с.
4. Ассман А. Простори спогаду. Форми трансформації культурної пам'яті / Аляйда Ассман; пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. – К.: «Ніка-Центр», 2012. – 440 с. – (Серія «Зміна парадигми»; вип. 15)
5. Бауман З. Индивидуализированное общество / Зигмунд Бауман / [пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева]. – М.: Логос, 2005. – 390 с.
6. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Даниель Белл. – М.: «Academia», 2004. – 944 с.
7. Бжежинський З. Великая шахматная доска / Збигнев Бжежинский. – М.: Междунар. отношения, 1998 – с.128
8. Брунер Дж. Психология познания. За пределами непосредственной информации / Дж. Брунер // [Пер. с англ.] – М.: Прогресс, 1977. – 413 с. (Общественные науки за рубежом. Философия и социология)
9. Брутян Г.А. Языки картина мира / Г.А. Брутян // Философские науки. – 1973. – № 1. – С.108-115.
10. Вайсгербер Й. Родной язык и формирование Духа / Вайсгербер Йоханн Лео. – М., 2004. – 232 с.
11. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание / А. Вежбицкая / [Пер. с англ., отв. ред. М. А. Кронгауз, вступ. ст. Е. В. Падучевой]. – М.: Русские словари, 1996. – 416 с.
12. Гадамер Г.-Г. Истина і метод / Ганс-Георг Гадамер. – Т. 1: Герменевтика: Основи філософ. герменевтики. – Київ: Юніверс, 2000. – 464 с.
13. Гумбольдт В. фон. Характер языка и характер народа / Вильгельм фон Гумбольдт ; [пер. О. А. Гулыги] // Язык и философия культуры / сост., общ. ред. и вступ. ст. А. В. Гулыги, Г. В. Рамишвили ; [пер. с нем.]. – М. : Прогресс, 1985. – С. 370–381. – (Языковеды мира).
14. Дебор Г. Общество спектакля / Ги Дебор / [пер. с фр. С. Офертаса и М. Якубович]. – М.: Логос, 1999. – 224 с.
15. Деррида Ж. Диссеминация (La Dissemination) / Жак Деррида / [Пер. с фр. Д. Кралечкина; науч. ред. В. Кузнецов]. – Екатеринбург: «У-Фактория», 2007. – 608 с.

16. Друкер П. Энциклопедия менеджмента: Весь Питер Друкер в одной книге: лучшие работы по менеджменту, написанные за 60 лет / О.Л. Пелявский (пер. с англ.). – М.; СПб.; К.: Издательский дом "Вильямс", 2004. – 421с.
17. Кириченко В.В. Екологічні аспекти інформаційної безпеки суспільства / Кириченко Віктор Васильович // Освіта і Наука, 2014. – №5. – С.146-150
18. Кириченко В.В. Літературне полотно життя / В.В. Кириченко, К.А. Марчук // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. – К.: Видавництво «Фенікс», 2015. – Т. XII. Психологія творчості. – Випуск 21. – С. 124-132
19. Кириченко В.В. Політичний вибір особистості: формування позиції «за» та «проти» / Кириченко Віктор Васильович // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоціація політичних психологів України, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України ; [редакційна колегія: Л. А. Найдьонова, Л. Г. Чорна, І. Г. Батраченко та ін.]. – К. : Міленіум, 2015. – Вип. 2 (16). – С. 349-360
20. Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке / Г.В. Колшанский. – М.: «Наука», 1990. – 103 с.
21. Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон. – М.: Едиториал УРСС, 2004 – 256 с.
22. Лейбниц Г. В. Монадология / Г. В. Лейбниц. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://philosophy.ru/library/leibnitz/mon.html>
23. Леонардо да Винчи. Избранные произведения: в 2т. / Леонардо да Винчи – М.; Л. Academia, 1935. – С.114 -115.
24. Леонтьев А.Н. Образ мир / А.Н. Леонтьев // Избр. психолог. произведения – М.: Педагогика, 1983. – С.251-261
25. Лурье С.В. Психологическая антропология: история, современное состояние, перспективы: Учебное пособие для вузов. – 2-е изд. – М.: Академический проект: Альма Матер, 2005. – 624с. – («Gaudeamus»).
26. Моляко В. А. Психология конструкторской деятельности / Валентин Алексеевич Моляко. – М. : Машиностроение, 1983. – 134 с.
27. Моляко В. О. Творчий потенціал людини як психологічна проблема / Валентин Олексійович Моляко, Олександр Леонідович Музика // Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / [за ред. В. О. Моляко, О. Л. Музики]. – Житомир : Вид-во Рута, 2006. – С. 13-21.
28. Моляко В.А. Исходные предпосылки построения концепции творческого восприятия // Актуальні проблеми психології : Проблеми психології творчості : Збірник наукових праць / [За ред. В.О. Моляко]. – Т.12. – Вип.8. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 7-16.
29. Моляко В.А. Творческое поэтическое мировосприятие / Валентин Алексеевич Моляко // Актуальні проблеми психології : Проблеми психології творчості : Збірник наукових праць / [За ред. В.О. Моляко]. – Т.12. – Вип.6. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – С. 7-19.
30. Моляко В.А. Что такое восприятие мира ? // Идеи О.К. Тихомирова и А.В. Брушлинского и фундаментальные проблемы психологии (к 80-летию

- со дня рождения). Материалы Всероссийской научной конференции (с иностранным участием). Москва, 30 мая – 1 июня 2013 г. – М.: Московский государственный университет имени М.В. Ломоносова, 2013. – С. 333-337.
- 31.Московичи С. Век толп / Серж Московичи. – М.: «Центр психологии и психотерапии», 1998, – 480 с.
- 32.Московичи С. Машина, творящая богов / С. Московичи / [пер. с фр.]. – М.: «Центр психологии и психотерапии», 1998. – 560 с.
- 33.Пиаже Ж. Речь и мышление ребенка / Ж. Пиаже / Сост., новая ред. пер. с фр., коммент. Вал. А. Лукова, Вл. А. Лукова. – М. : Педагогика-Пресс, 1994. – 526 с. – (Психология: классические труды)
- 34.Полани М. Личностное знание. На пути к посткритической философии / Майкл Полани. – М. : Прогресс, 1985. – 345 с.
- 35.Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Эдуард Сепир; [пер. с англ.; под ред. А. Е. Кибрика]. – М.: Наука, 1993. – 656 с.
- 36.Стиль человека. Психологический анализ / [под.ред. А.В. Либина]. – М.: Смысл, 1998. – 310 с.
- 37.Стратегії творчої діяльності: школа В.О.Моляко / [за заг. ред. В.О. Моляко]. – К.: Освіта України, 2008. – 702 с.
- 38.Тоффлер Э. Третья волна / Элвин Тоффлер – М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 2004. – 783 с.
- 39.Тоффлер Э. Шок будущего / Элвин Тоффлер / [Пер. с англ.] – М.: «Издательство АСТ», 2002. – 557 с.
- 40.Уорф Б. Отношение норм поведения и мышления к языку / Б. Уорф // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып.1. – М.: Иностранная литература, 1960. – С. 145-178.
- 41.Фромм Э. Человек для себя. Исследование психологических проблем этики / Э.Фромм / [пер. с англ. и послесл. Л.А. Чернышевой]. – Мн.: Коллегиум, 1992. – 253 с.
- 42.Хайдеггер М. Время картины мира / М. Хайдеггер // Время и бытие: статьи и выступления [пер. с нем.; комм. В.В. Библихина; серия «Мыслители XX в.».]. – М., Республика 1993. – С. 41-63
- 43.Хайдеггер М. Язык / Мартин Хайдеггер. – СПб.: Эйдос, 1991. – 22 с.
- 44.Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / М. Хальбвакс / [пер. с фр. и вступительная статья С.Н. Зенкина]. – М.: Новое издательство, 2007. – 348 с.
- 45.Шабунова А. О. Вплив медіаосвіти на формування особистості в умовах інформаційного суспільства / А. О. Шабунова // Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка : збірник наукових праць. – 2009. - № 2(26). – С. 153-157.
- 46.Шпенглер О. Закат Европы / Освальд Шпенглер – М.: «Мысль», 1998 – 667 с.
- 47.Ясперс К. Психологія світоглядів / Карл Ясперс ; [з нім. пер. О. Кислюк, Р. Осадчук]. – К. : Юніверс, 2009. – 464 с.
- 48.Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. 2-е изд / К. Ясперс. – М.: Республика, 1994. – 527 с.

49. Ясперс К. Философия. Книга вторая. Просветление экзистенции / Карл Теодор Ясперс. – М. : «Канон+» ; РООИ «Реабилитация», 2012. – 448 с.
50. Börsch-Supan A., Litwin H., Myck M., Weber G. Ageing in Europe – Supporting Policies for an Inclusive Society / Axel Börsch-Supan Thorsten Kneip Howard Litwin Michal Myck Guglielmo Weber. – Berlin/Boston – Walter de Gruyter GmbH & Co KG. – 392 p.
51. Hassan I. Pluralism in Postmodern Perspective / Ihab Hassan / Exploring Postmodernism // [ed. By M. Calinescu and D. Fokkena]. – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 1987. – P.17-39.
52. Kelly G.A. A Theory of Personality. The Psychology of Personal Constructs. – N. Y.: Norton, 1963. – 189 p.
53. McLuhan M. Understanding Media: The Extensions of Man / M. McLuhan. – London: Routledge, 1994. – 359 p.
54. Mittler, P. Working towards inclusive education: Social contexts / Peter Mittler. – Routledge, 2012. – 222 p.
55. Osgood C.E. The nature and measurement of meaning / C.E. Osgood // Psychological Bulletin. – 1952 – №49. – Pp.197–237.
56. Powell J. A. Racing to justice: Transforming our conceptions of self and other to build an inclusive society / John Anthony Powell. – Indiana University Press, 2012. – 301 p.
57. Redfield R. The primitive world view / R. Redfield // Proceedings of the American Philosophical Society. Vol. 96. – 1952. – №1. – P. 30-37
58. Richardson R., Wood A. Inclusive Schools, Inclusive Society: race and identity on the agenda / Robin Richardson, Angela Wood. – London : Trentham book, 1999 – 87 p.
59. Sekret I., & Feiner, F. The Vision of the Inclusive Society–Is it Possible to Realise / Iryna Sekret, Franz Feiner. – Jugend in ihrer Vielfalt–ihre Werte, ihre Perspektiven. Ergebnisse einer Studie der KPH Graz zu Erlebens-und Befindenswelten Jugendlicher, Graz, 2013. – pp. 177-183.
60. Tomas G. Inclusive schools for an inclusive society / Gary Tomas // British Journal of Special. Education Volume (24). – № 3 – (September 1997) – pp.103-107.